

Felix Ortt

De kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof

AMANDA KLUVELD

In de periode rond 1900 verzuchtte de jonge adellijke orthodox-protestantse ingenieur Frits van Beers:

Verbeeld je dat God in de natuurwetten zou ingrijpen. Dat was immers een bakersprookje, daar geloofde geen verstandig mens in die de natuurwetenschappen had bestudeerd. En dan; hoe is het mogelijk dat God den alcohol in de wereld heeft gebracht? Hij wist toch dat zooveelen van zijn schepselen, vooral de armen daardoor ongelukkig zouden worden! Was dat niet hen opzettelijk eeuwig rampzalig maken. [...] Ik denk aan niets anders, onder mijn werk door en in mijn vrije ogenblikken. 's Avonds voor ik ga slapen en 's morgens als ik wakker word. Ik heb over alle godsdiensten verhandeling en gelezen en de voornaamste werken van de grootste wijsgeren. Ik wist dat ik geen rust zou vinden voor ik zag wat de waarheid was, voor ik vrede had in mijzelf. Ik heb erom gebeden, om licht en geloof, om een aanwijzing in die twijfelchaos en nu ben ik op, ik kan niet meer.¹

Nadat hij de woorden sprak, lag Frits van Beers wekenlang ijlend op bed en werd hij geteisterd door monsterlijke dromen die hem schrik aanjaagden.

Frits van Beers is de hoofdpersoon van een lang vergeten roman met de titel *Naar het groote licht* (1897), geschreven door een eveneens lang vergeten schrijver, Felix Ortt (1866-1952). De roman wordt vandaag de dag niet tot de wereldliteratuur gerekend en ook niet tot de canon van de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur. *Naar het groote licht* behoort tot het genre van de tendensromans, waarin het literaire ondergeschikt is gemaakt aan of in ieder geval uitsluitend als drager is bedoeld voor een idealistische of politieke boodschap.

Als historische bron is de roman wel interessant. Het werk geeft inzicht in het onderwerp dat in dit themanummer van *De Negentiende Eeuw* centraal staat: het ontstaan en de opkomst van de door Jan Romein als kleine geloven aangeduide bewegingen en hun verhouding tot de ontwikkelingen

Felix Ortt op veertigjarige leeftijd. Uit: *Van en over Felix Ortt, Bundel uitgegeven bij gelegenheid van z'n 70ste verjaardag* [red. Joh. Littooy e.a.] ('s-Gravenhage 1936) t.o. 64 (UB Groningen).

in de medische wetenschap in de periode rond 1900. De door Felix Ortt opgetekende belevenissen van Frits van Beers zijn de ervaringen van veel leden van de burgerij in de periode op het breukvlak van de negentiende en de twintigste eeuw. Wat waren die ervaringen? Waarom waren zoveel mensen geïnteresseerd in de kleine geloven die Ortt in werken en leven vertegenwoordigde? In dit artikel zal naar aanleiding van twee belangrijke werken van Ortt, *Naar het groote licht* en *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* een antwoord op deze vraag worden gegeven. Daarbij wordt er vanuit gegaan dat Ortt verwoordde wat veel van zijn tijdgenoten voelden in een snel veranderende wereld waarin het geloof een andere vorm aannam dan voorheen, en de wetenschap en de daarbij behorende professionalisering en specialisering een heel eigen rol leek te gaan innemen. De stelling die in dit artikel wordt geponeerd, is dat aan de belangstelling van de kleine geloven een intense geloofscrisis ten grondslag lag die door velen uit de burgerij werd ervaren. Uit de geloofscrisis kwam uiteindelijk een visie op wetenschap en geloof voort die door de kleine geloven werd uitgedragen.

Ortt beschreef de geloofscrisis van zichzelf en zijn tijdgenoten. Bijvoorbeeld in de hierboven geciteerde passage over Frits van Beers. De romanheld kan zijn geloof niet langer behouden omdat te veel zaken het aantasten. Zo is Frits van Beers niet meer in staat de natuurwetenschappelijke inzichten van zijn tijd te combineren met het geloof in een almachtige God die wanneer hij dat maar wil kan ingrijpen. Men kan God niet vragen om het op te laten houden met regenen of de zwaartekracht op te heffen. De natuur blijkt eigen wetten te hebben die niet door God kunnen worden doorbroken om een individu te begunstigen. Maar wat blijft er dan nog van God over? In de tijd van Frits van Beers, de tijd dat God dood was verklaard, werd over die vraag veel geschreven. Maar de filosofische en theologische verhandelingen die de romanheld raadpleegt brengen hem door de pluriformiteit aan opvattingen alleen maar in verwarring. Er blijkt geen absolute waarheid meer te bestaan.²

Dit angstaanjagende inzicht, die 'twijfelchaos', zoals Ortt het in andere verhandelingen placht te noemen, opende Frits van Beers de ogen. Om zich heen zag hij een wereld van een machteloze God en de prangende problemen van de sociale kwestie. Daarin stond hij, hoe eenzaam en wanhopig hij zich ook voelde, niet alleen. De natuurwetenschappelijke inzichten en de realiteit van de sociale kwestie verstoorde voor velen het geloof van hun jeugd. Deze problematiek vormt een leidraad in het verhaal over Frits van Beers, in de biografie van Felix Ortt en daarmee, zoals zal blijken, in de 'biografie' van veel kleine geloven.

Felix Ortt en de *petites religions*

In de tijd dat Felix Ortt geboren werd, 1866, waren het woelige jaren voor het orthodox-protestantse geloof waarmee hij was opgevoed. In het decen-

nium ervoor waren er vele theologen en filosofen in Nederland die het geloof confronteerden met de natuurwetenschappen. Een van hen was Cornelis Opzoomer. Opzoomer stelde dat het goddelijke en het menselijke een eenheid vormden. Volgens hem moest de idee dat goddelijk ingrijpen mogelijk was, worden losgelaten evenals de idee van het gebed tot een persoonlijke God. Tegelijkertijd beschouwde Opzoomer het christendom slechts als een schakel in de ontwikkeling van de mensheid. Het gangbare beeld van het onovertreffbare christendom werd daarmee onderuit gehaald. Zo probeerde Opzoomer het christendom en de moderne cultuur met elkaar te verenigen. Niet God maar de autonomie van de menselijke geest stond in zijn wereldbeeld centraal. Hij was daarmee voor velen een modernist terwijl anderen hem de titel 'Apostel des ongeloofs' gaven.³

De sporen van het modernisme waren ook in Ortt's volwassen leven merkbaar. In de periode dat Ortt de belevenissen van Frits van Beers beschreef, worstelde in Leiden een groep modernistisch ingestelde theologiestudenten met de sociale kwestie. Zij meenden dat het modernisme slechts betekenis had en het christendom alleen in overeenstemming met de moderne cultuur kon worden gebracht, als theologen zich zouden bezighouden met een praktische oplossing van de sociale kwestie. Met deze focus op de praktijk van het moderne geloof raakten zij al spoedig geïnspireerd door het leven en werken van Leo Tolstoj.⁴

Volgens deze Russische literator en bekende wereldhervormer was het christendom in de loop der eeuwen vervormd tot een dogmatisch stelsel waarin de praktijk van naastenliefde geen rol van betekenis meer speelde. Om de naastenliefde weer een centrale plaats te geven meende Tolstoj dat het christendom gezuiverd moest worden van alle metafysische en niet-ethische elementen. De Bergrede van Christus was volgens hem voor een dergelijke zuivering de beste leidraad. In die rede werd naar zijn mening het beginsel van naastenliefde het duidelijkst tot uitdrukking gebracht. De Bergrede bood daarom het beste uitgangspunt voor een levenswijze gebaseerd op broederschap, geweldloosheid en soberheid.

Zoals Tolstoj dat in Rusland poogde, zo probeerden de Leidse studenten in Nederland het 'Liefdebeginsel' in praktijk te brengen. Ook Ortt sloot zich aan bij deze beweging, die vanwege het tijdschrift *Vrede* dat zij uitgaf, bekend kwam te staan als de Vredeweging. Hoewel de leden van de Vredeweging doorgaans 'tolstojanen' werden genoemd, prefereerden zij zelf de term 'christen-anarchisten'. Zij waren, zo redeneerden zij, geen volgelingen van Tolstoj, maar navolgers van Christus. De toevoeging 'anarchist' verwees naar hun opzet niet de wetten van de staat, maar die van het eigen geweten te volgen. Dat het Ortt en anderen uit de Vredeweging inderdaad te doen was om de praktijk van het geloven, blijkt onder meer uit de stichting van de Christen-anarchistische kolonie der Internationale Broederschap te Blaricum in 1900. Door een aantal leden van de Vredeweging werd een stuk grond op de heide gekocht. Het was de bedoeling om daar conform het Liefdebeginsel te leven. Zesentwintig christen-anar-

chisten vestigden zich in de kolonie. Ortt en zijn vriend Lodewijk van Mierop, een belangrijke figuur in de Rein Leven Beweging, een ander kleine geloof dat een leven zonder seksualiteit propageerde, vestigden zich daar in 1902 om gezamenlijk in de drukkerij van *Vrede* te werken. Op deze wijze wilden zij weerloosheidstheorieën en andere christen-anarchistische opvattingen de wereld in zenden.⁵

Een ander voorbeeld van het in praktijk brengen van het Liefdebeginsel was Ortts beslissing om zijn baan als adjudant bij de Rijkswaterstaat in 1899 op te zeggen. Ortt kon, zo stelde hij, een leidinggevende carrière in overheidsdienst niet langer meer met zijn christen-anarchistische principes in overeenstemming brengen. Voor Ortt stond zijn betrekking gelijk aan een militaire functie. Dat is niet verwonderlijk. Van oudsher waren ingenieurs militair geschoold terwijl ook de hiërarchische structuur van ingenieurs in overheidsdienst gebaseerd was op die van het leger.

Met het in praktijk brengen van het Liefdebeginsel was een deel van de geloofscrisis die Ortt in *Naar het groote licht* via zijn romanfiguur Frits van Beers beschreef, opgelost. Door middel van hervorming van het individuele leven, propaganda van een nieuwe levensstijl en de navolging van Christus en Tolstoj, werd actief geprobeerd iets te doen aan de sociale problemen in de samenleving. Ook Frits van Beers komt tot het besluit om zijn leven drastisch te wijzigen. Ook hij neemt ontslag bij de fabriek waar hij leiding geeft en vestigt zich in een armenbuurt. Met raad en daad probeert hij de bewoners daar bij te staan. Geweldloosheid is ook zijn devies. Als een van de armen zijn geld wil stelen geeft hij het vrijwillig en met een vriendelijk woord van begrip af.

Zo combineerden Ortt en zijn romanheld in de praktijk het geloof en de sociale kwestie. Het andere deel van de geloofscrisis van Frits van Beers, waar ook Ortt mee worstelde, was daarmee nog niet uit de wereld. Het was nog steeds niet mogelijk om de natuurwetenschappelijke inzichten met het geloof in een persoonlijke God in overeenstemming te brengen. Het individu verkeerde wat dit betreft nog altijd in een schrijnende eenzaamheid. Wetenschap en geloof zaten elkaar dwars. Ook daar werd in de kleine geloven een oplossing voor gezocht en gevonden. Wetenschap en geloof werden met elkaar gecombineerd en in overeenstemming gebracht. De wijze waarop dit gebeurde geeft inzicht in de wetenschapsopvattingen die centraal stonden in de kleine geloven waar Ortt sterk aan gelieerd was en mede vorm aan gaf.⁶

Wetenschap en geloof

Het kostte Ortt lange tijd om geloven en weten met elkaar in overeenstemming te brengen en een oplossing te vinden voor het verlies van een persoonlijke God. In de jaren 1910 publiceerde Ortt in het *Theologisch Tijdschrift* een aantal artikelen over dit onderwerp. In 1917 voegde hij deze

samen tot een boek, *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme*, dat hij als zijn levenswerk beschouwde.⁷ Het boek gaat, al is het geen roman maar een wetenschappelijke verhandeling, nog altijd over 'een Frits van Beers' waar Ortt zich mee vereenzelvigde.

In zijn *Inleiding* schrijft Ortt aanvankelijk meer in algemene zin over mensen die geen bevrediging kunnen vinden bij bestaande godsdienstige dogma's en filosofische stelsels. Uiteindelijk maakt hij duidelijk dat hij zelf tot die groep mensen behoort:

Ik [voel] den drang naar Waarheid, ook in het bereiken van een zoo zuiver mogelijk Godsbegrip [...] van een godsbesef dat zo mogelijk aansluit bij mijn inductieve en intuïtieve weten. [...] Zoo mij dit lukt ben ik daarmede bewaard voor innerlijke conflicten, tegenstrijdigheden en twijfelingen, die onvermijdelijk deel zijn van hen die nog strijd zien.⁸

Van *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* moest een helende kracht uitgaan die dergelijke innerlijke conflicten kon voorkomen. Ortt streefde ernaar te bewijzen dat het mogelijk was de waarheid te vinden zonder met het geloof of de wetenschap in conflict te raken. Volgens Ortt verdroegen wetenschap en religie elkaar, omdat zowel de positivistische (natuur)wetenschap als het intuïtieve geloof eenzelfde soort waarheid openbaarden.

Dit nam niet weg dat de waarheidszoeker – volgens Ortt in feite ieder individu – op zijn zoektocht naar de waarheid het beste kon uitgaan van de natuurwetenschappen. In die sfeer heerste in ieder geval een eenstemmigheid die de waarheidszoeker de mogelijkheid bood om uiteindelijk met vaste grond onder de voeten zijn intuïtie 'aan te raken'. Indien de zoektocht naar de waarheid vanuit de intuïtie zou worden begonnen, ontstonden er problemen. Iedere zekerheid van de inductieve wetenschap ontbrak dan en iedere 'twijfelschok' zou dan fataal zijn. De intuïtie was niet zuiver genoeg om dwalingen te voorkomen. De waarheidszoeker kon zijn reis het beste aanvangen als in een 'ballon captif', een luchtballon, stevig verankerd aan de grond (de natuurwetenschappelijke basis en de empirie), maar hoog boven de wereld (in de 'ijle sfeer' van de intuïtie). Zo verkreeg hij het beste een overzicht zonder zich mee te laten voeren door zijn gevoel of fantasie.

Om die reden ging Ortt in *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* dan ook uit van de natuurwetenschappen. Daarbij stelde hij de eerste hoofdwet der thermodynamica centraal. Volgens deze 'wet van het behoud van energie' was, zo interpreteerde Ortt, het wereldgebeuren aan energie gebonden. Alles wat geschiedde kon als omzetting van energie worden beschouwd. Vervolgens beriep Ortt zich op het onderzoek van Boltzmann en Van der Waals waaruit gebleken was dat er continu een degradatie en vervlakking van energie plaatsvindt. Minder waarschijnlijke 'energie-toestanden' zouden altijd overgaan in meer waarschijnlijke. De eerste soort werd geken-

merkt door orde en regelmaat, de laatste juist door het ontbreken daarvan. In verband met deze natuurkundige kwestie formuleerde Ortt de volgende vraag: als alles volgens de eerste hoofdwet der thermodynamica kan worden beschouwd als energie en energieomzetting, hoe kan het dan dat in de oneindige loop der tijd niet de meest waarschijnlijke maximale toestand van ordeloosheid is ontstaan?

Vanaf het elektron af door het atoom, de molecuul, de cel, het organisme heen tot de maatschappij en de staat vertoont zich immers een raadselachtige, uiterst onwaarschijnlijke ordening.⁹

Dit alles zou volgens Ortt alleen kunnen worden verklaard door tezamen met de wereldenergie het bestaan van een ordenend beginsel aan te nemen waarmee de energie 'begaafd' is. Door dit ordenend beginsel aan te duiden als entelechie plaatste Ortt zich in de vitalistische wetenschapstraditie. In tegenstelling tot een van de belangrijkste vertegenwoordigers van die traditie, de bioloog Hans Driesch, ging Ortt er evenwel vanuit dat die entelechie zowel voorkwam in anorganische natuur als in organische natuur. Volgens Ortt bestond de wereld uit een Al-Eenheid van energie, 'begaafd' met entelechie: het pneumat-energetisch monisme.¹⁰

Het was die Al-Eenheid die Ortt uiteindelijk aanduidde als 'God'. Hij haastte zich echter te vermelden dat het hier niet ging om een pantheïstisch stelsel. Voor Ortt gold niet het credo van de Duitse monist Ernst Haeckel: 'Alles ist Natur, Natur ist Alles'. Het wezen van God (de Al-Macht en Al-Eenheid, geleid door de Al-Wil tot ordening en vereniging) bevond zich volgens Ortt juist buiten tijd en ruimte en was zowel eeuwig als universeel. De natuur was van een lagere orde, een openbaring van het Al-Wezen waarin iets van Gods wil, het ordenend vermogen, werd onthuld.

Alleen met een dergelijke voorstelling was volgens Ortt de weg geopend naar een werkelijke verstandhouding tussen wetenschap en geloof. Er waren evenwel nog twee wezenlijke problemen. Ten eerste was het niet zo gemakkelijk om het bestaan van een Al-Eenheid aan te nemen omdat het heelal zich niet als een eenheid maar als een oneindige veelheid openbaarde. Ten tweede was er nog het probleem van de onbenaderbare en onpersoonlijke God waarbij geen troost kon worden gezocht in een persoonlijk gebed.

Het eerste probleem werd in Ortts denken ondervangen door het aannemen van een naast God bestaande eenheidverbrekende Satan. Ortt bedoelde dit niet als een dualisme maar stelde de Satan voor als een passieve kracht die stond voor de afwezigheid van ordening en de aanwezigheid van chaos. In het verlengde van deze oplossing stelde Ortt het wereldgebeuren voor als 'het proces van een' Zich-Bewust-Wording van de Al-eenheid' en de tijd als 'de maat voor de passieve weerstand van de chaos tegen het orderingsproces' of de 'Al-Wil'. De Al-Wil zou in de loop der tijden steeds meer gescheiden elementen (energiecomplexen) samen hebben gevoegd en tot eenheden geordend. Op deze wijze waren uiteindelijk complexe

eenheden ontstaan: het leven dat zich bewust werd van haar eigen ordenend vermogen; de intelligentie.

Het tweede probleem was daarmee nog niet opgelost. Aan de Al-Eenheid kon geen persoonlijkheid worden toegeschreven. Het was niet de persoonlijke God naar wie Frits van Beers op het hoogtepunt van zijn geloofscrisis smachtte. Als om tegemoet te komen aan deze ook door veel van zijn tijdgenoten en zichzelf diepgevoelde behoefte, stelde Ortt dat bepaalde zeer sterke ordeningsprincipes na de dood bleven voortbestaan en als krachtiger personen tussen de mensen terugkeerden. Uiteindelijk zou ook die wedergeboorte eindigen. De vergevorderde ordeningsprincipes of zielen zouden dan als geest blijven voortbestaan. Met name deze aan het spiritisme (door Romein ook als klein geloof getypeerd) ontleende gedachte was de sleutel tot het probleem dat Frits van Beers voelde wanneer hij aan de onbereikbare God van de modernisten dacht. Want hoewel het onmogelijk bleef om met de Al-Eenheid in contact te treden was het wel denkbaar om tot deze geesten te bidden. Zij stonden dicht bij de mens en luisterden naar hem.

Het probleem dat wel bleef bestaan, was dat ook deze geesten niet bij machte waren om op verzoek van een individu de natuurwetten te verbreken. Maar volgens Ortt was dit niet langer een treurige gedachte voor hen die leefden volgens de op basis van het pneumat-energetisch monisme ontwikkelde zedenleer. Zij begrepen immers dat de mens zelf een actief deel van God was en een dergelijk inzicht zou uiteindelijk meer rust en bevrediging schenken dan het supranaturalisme ooit zou doen.

Medische kleine geloven

De ethiek die in *Inleiding* tot het pneumat-energetisch monisme werd ontvouwd hing nauw samen met een visie op wetenschap, waarheid, kennis en gezondheid, die paste bij de praktijk van veel kleine geloven waarin Ortt een belangrijke rol speelde.

Uitgangspunt van de door Ortt ontwikkelde ethiek was dat God gelijk stond aan de Liefde (het Liefdebeginsel dat ook centraal stond in het christen-anarchistische gedachtegoed). Zoals het licht zich uitbreidde in de duisternis, breidde God zich uit in de chaos. Op die manier was de emanatie van goddelijke liefde werkzaam in alle mensen. Maar God was niet in ieder individu in gelijke mate aanwezig. Het was daarom de 'heilige' taak van ieder individu om de uitbreiding van God mogelijk te maken en hem ook in andere mensen werkzaam te doen zijn. Dit kon onder meer geschieden door alle eenheidsverstorende handelingen na te laten zoals:

Leven onbekommerd om het heil van anderen, belemmeren van het menswaardig bestaan van medemensen [...] elke onheilige daad die strekt tot de ordening in ons zelf te verstoren en elke

nalatigheid om het ordenend vermogen in ons zelf aan te wakkeren, neerzitting in luiheid, traagheid van handen en geest, in plaats van in onze geest meerdere orde te brengen [...] verwaarlozing van het lichaam waardoor wanorde ziekte en dood in de wonder-schone lichaamsorganisatie wordt gebracht.¹¹

In deze ethiek zat veel van waar de kleine geloven zich mee bezighielden: gezond en matig leven. De Rein Leven Beweging was voor matiging en zelfs afschaffing van de seksualiteit, het vegetarisme tegen het doden van dieren en overdadig eten, de geheelonthouders tegen drank en de verwoestende effecten die de alcohol had op de 'zwakkere broeders'. Ortt was actief en belangrijk in alle hierboven genoemde bewegingen die tot de kleine geloven worden gerekend. Daarbij was hij de bekendste vertegenwoordiger van het Nederlandse anti-vivisectionisme. Hij was zeer belangrijk in de in 1890 opgerichte Nederlandse Bond tot Bestrijding van Vivisectie (NBBV).

Vivisectie was volgens Ortt de ultieme wijze om de chaos en daarmee de overwinning van de Satan te bevorderen. Hij was van mening dat het snijden in dieren en dieren pijn doen lijden niet kon leiden tot geoorloofde kennis over de natuur en de werking van het menselijk leven. Ortt vond dat de meeste ziekten en kwalen waar de mensheid aan leed, veroorzaakt werden door een verkeerde levenswijze. Geslachtsziekten kwamen voort uit een overdaad aan seksueel verkeer, allerlei andere kwalen door een overdaad aan het eten van vlees en het gebruik van alcohol. Een medische wetenschap die door middel van vivisectie een oplossing zocht voor de ziekten die uit een dergelijke levenswijze voortkwamen, werkte alleen maar mee aan het instandhouden van die verkeerde manier van leven. Medici offerden onschuldige dieren op aan de zonden die begaan werden door de materialistisch ingestelde mens en waren om die reden dienaren van de Satan, de Mammon en het ongelovige materialisme. Ook het oorlogszuchtige kapitalistische systeem werd door de 'vivisectoren' gesteund daar zij dierproeven gebruikten voor de ontwikkeling van gifgassen en andere dodelijke wapens die onmogelijk pasten bij het christen-anarchistische pacifisme.¹²

Daarbij meende Ortt dat een nieuw opgekomen specialisme als de experimentele fysiologie, volgens hem uitgevoerd door snelle jongemannen die op materieel gewin uitwaren, door de focus op het experiment, het totaaloverzicht op de mens en zijn lichaam kwijt was. Dat totaaloverzicht werd wel geboden door de kleine geloven waar hij actief in was. Deze gingen niet uit van de kwaal maar van de levenswijze, van eenheid en totaliteit. Meer nog, zij boden een alternatief dat de gezondheid zou bevorderen en de taak van de medicus zou wijzigen. In plaats van snijden in het levende moesten medici luisteren en kijken naar de natuur en meewerken aan de bevordering van natuurlijke geneeskunde, waaronder Ortt homeopathie, watertherapieën en hygiënisme rekende. Alleen op die manier kon ook de medische wetenschap in overeenstemming gebracht worden met het geloof.

De kleine geloven en de door deze bewegingen gepropageerde levenswijze dienden als middel om dit mogelijk te maken. Door als individu het goede voorbeeld te geven werden weten en geloven gecombineerd en kwam men een stap dicht bij het Goddelijk doel van eenheid en harmonie. Ook de wetenschap moest van dit glorieuze gebeuren deel uitmaken.

Dr. Amanda Kluveld, a.kluveld@uvh.nl

Noten

- 1 Felix Ortt, *Naar het groote licht* (Amersfoort 1897), 63-64.
- 2 Dit wordt zeer mooi beschreven door Ilse N. Bulhof, 'De psychoanalyse als rouwarbeit over de dood van God', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 39 (1985) 214-230 en door Jan Romein, 'De vereenzaming van de mens. Proeve ener theorie van geestelijke crises' in: Jan Romein, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit essays* (Amsterdam 1976) 215-244.
- 3 K.H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland* (Haarlem 1922) 22. Zie ook: Oene Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht* (Bussum 1961).
- 4 Zie hierover Roessingh, *Het modernisme*, 6. Ook Maria W.L. Boersen, *De kolonie der Internationale Broederschap te Blaricum* (Blaricum z.j.) 28-29, en Rudolf Jans, *Tolstoj in Nederland* (Bussum 1952).
- 5 Zie over de Rein Leven Beweging: Annemiek de Groot, 'De lust tot last. De Rein Leven Beweging als pioniers in de strijd om de nieuwe mens', *Groniek. Einde van een Utopie?* (1993) 55-64.
- 6 Ortt was actief in de Nederlandsche Vegetariërs Bond (opgericht 1894) waarvan hij in 1897 voorzitter was. Hij was nauw betrokken bij de Rein Leven Beweging rond Lodewijk van Mierop. Van 1898 tot 1902 was hij voorzitter van de Nederlandsche Bond tot Bestrijding der Vivisectie en tot 1910 vice-voorzitter van de NBBV. Verder was Ortt actief in het spiritistische genootschap Harmonia en was hij een bekend voorstander van verschillende natuurgeneeswijzen. Hij was geheelonthouder en anti-roker.
- 7 Felix Ortt, *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* (Den Haag 1917).
- 8 Ortt, *Inleiding tot*, 114.
- 9 Ibidem, 160.
- 10 G. Heymans, 'Pneumat-energetisch monisme', *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (Juli 1919). Herdrukt als aanhangsel in: Ortt, *Inleiding tot*, 159-165. Zie over de ontwikkeling van het vitalisme in de negentiende eeuw: E. Benton, 'Vitalism in nineteenth-century scientific thought: A typologie and reassessment', *Studies in History and Philosophy of Science* 5 (1974) 17-48.
- 11 Ortt, *Inleiding tot*, 139.
- 12 Zie hierover: Amanda Kluveld, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten* (Amsterdam 2000).